

УДК 811.161.2'371

О. В. Слюніна

ПОНЯТТЯ АРХЕТИПНОГО КОНЦЕПТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОПОЕТИКИ

Стаття присвячена проблемам, що стосуються вираження архетипних уявлень у мові. У роботі пропонується визначення архетипного концепту, визначені характерні риси, які вирізняють цей вид концептів із-поміж інших, запропонована методика аналізу такогороду концептів.

Ключові слова: концепт, архетип, архетипний концепт, семантична сфера, семантичне наповнення.

У лінгвістичних пошуках кінця XX — початку XXI століття науковці активно почали послуговуватися терміном *концепт*, бажаючи відійти від структурного аналізу. І одразу ж виникла низка питань: що ж таке цей концепт, які має харак-

терні риси, чим відрізняється від інших мовознавчих термінів, які види концептів існують. Велика кількість із порушених проблем і досі лишається дискусійною. У пропонованій статті метою є окреслення особливостей архетипних концептів. Для чіткого визначення цього роду концептів слід звернутися до аналізу існуючих підходів щодо розгляду концептів та архетипів.

Деякі вчені схильні ототожнювати концепт та поняття, не вбачаючи між ними різниці, адже слово *концепт*, фактично, є калькою з латинської мови – *conceptus* – поняття, однак переважна більшість мовознавців не поділяє такої думки. Надзвичайно оригінально Ю. С. Степанов, за свідченням В. М. Манакіна, на одній із конференцій пояснив відмінність між цими реаліями: «за поняття людина не піде воювати та проливати кров, а за концепт – піде, якщо говорити, наприклад, про такі концепти, як *вітчизна, прапор вітчизни* тощо» [9, с. 24]. Таким чином, дослідник маніфестує думку про важливість як суб'єктивного, так і загальнонародного досвіду для інтерпретації концепту — чим багатший національний, класовий, професійний та особистий досвід людини, тим ширше концепт. Ще одним важливим висновком із попередньої цитати є проблема співвідношення концепту та значення слова. Науковець зазначає, що концепт розширює значення, залишаючи простір для додаткових смислових напарувань, співтворчості, «домислювання», «дофантазування» [9, с. 282]. Яскраво простежується відмінність лексичного значення та концепту при зіставному аналізі. В. М. Манакін наводить приклад із лексемою *сонце*, яка і в російській, і в узбецькій картинах світу має тотожні лексичні значення, однак узбек, який проживає в спекотному кліматі, ніколи не буде ставитися до сонця з ніжністю, як, наприклад, росіянин чи українець. Дослідник робить висновок про спільне лексичне значення, але різний концепт [9, с. 23].

Важливою проблемою є й окреслення структурної організації концепту. Щодо цього в мовознавстві також існує плюралізм думок. Ю. С. Степанов в ієрархічній будові концепту виокремлює три компоненти: 1) основну, актуальну ознаку, за допомогою якої концепт існує в реальному світі; 2) додаткові, «пасивні», «історичні» ознаки, через які концепт набуває актуальності лише для певного кола осіб; 3) внутрішню форму, найбільш заглиблений в історію шар концепту [12 с. 44, 45]. Оскільки різна природа об'єктів та явищ навколишньої дійсності забезпечує різне відображення у свідомості людини: деякі реалії сприймаються як символи, деякі — як образи, а деякі — як поняття, В. І. Карасик пропонує тлумачити концепт як «багатомірне смислове утворення, в якому виокремлюється ціннісний, образний і поняттєвий шар» [6, с. 91]. Ціннісний компонент вбирає в себе символіку, образний — це сенсорно-перцептивний рівень, який включає зорові, слухові, дотикові, смакові та одоративні характеристики предметів. Поняття ж покликані виконувати структурну функцію, систематизуючи уявлення про реалії дійсності. Отже, основним конститuentом поняттєвого компоненту є фактологічна інформація про об'єкт чи явище (переважно цю інформацію можна знайти у словниках, це мовна фіксація концепту з усіма значеннями); образну складову формують уявлення, стереотипи (культурні коди); ціннісний елемент фіксує аксіологічну важливість концепту для певного соціуму чи окремої особистості. Існують й інші погляди на структурну організацію концепту. Найбільш поширеною є польова будова. У структурі концепту

виділяють ядро, приядерну зону та периферію. Згідно з думкою багатьох дослідників (К. Ю. Голобородько, Т. А. Космеда, В. А. Маслова, З. Д. Попова), ядро формує поняттєва складова концепту — словникові значення ключового слова; приядерна зона — це інші лексичні репрезентанти концепту; периферію ж складають асоціативно-образні асоціації, які експлікують індивідуально-образні, суб'єктивні смисли. Як правило, ядро та приядерна зона виражають універсальні, загальні знання, натомість периферія передає індивідуальний досвід. Проте, як зазначають З. Д. Попова та Й. А. Стернін у своїй монографії, «периферійний статус тієї чи іншої концептуальної ознаки зовсім не свідчить про її малозначущість у полі концепту, статус ознаки вказує на ступінь її віддаленості від ядра» [10, с. 60].

У сучасній лінгвістиці остаточно не розв'язано є проблема класифікації концептів — учені розподіляють концепти на групи за різними критеріями. Детальну класифікацію розробили В. Л. Іващенко, З. Д. Попова, О. О. Селіванова, які говорять про доцільність виокремлення архетипних концептів як окремого виду. Термін *архетип* має грецькі корені — походить від грецьких слів *archē* — архе, початок і *typos* — образ, форма [8, с. 64]. Авторство терміна належить богослову, релігійному мислителю Філому Олександрійському (приблизно 20 р. до н. е. — 40 р. н. е.), який інтерпретував архетип як праобраз, первісну форму для наступних утворень, ідею на противагу матерії [14, с. 42]. Наразі поняття *архетип* входить у терміносистеми багатьох наук: біологію, інформатику, історію, літературу, мову: «Термін у різних системах духовної діяльності має відмінне понятійне наповнення: у текстології — найдавніше спільне джерело всіх наступних копій, переробок; у лінгвістиці — вихідна форма слова для пізніших утворень; у психології — прадавній взірць колективної, збірної підсвідомості, який існує одвічно у свідомості людства» [8, с. 64]. У філософському словнику за редакцією В. І. Шинкарука архетипи колективного несвідомого визначаються як «цєплини, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого — це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки переживали схожі події» [15, с. 35]. Своєму поширенню термін *архетип* зобов'язаний К. Г. Юнгу, який у 1919 р. увів термін у науковий обіг. Дослідник визначає архетип як вроджену структуру, що закладена в глибинах колективного несвідомого та викликає несвідому, спонтанну активність людини. Колективне несвідоме розглядається К. Г. Юнгом як певна загальна основа психіки, що є тотожною в усіх людей. Саме в цій загальній основі й містяться архетипи: «У той час як зміст особистісного несвідомого набувається протягом життя індивіда, зміст колективного несвідомого беззмінно становлять архетипи, які присутні в ньому від початку» [16, с. 167]. Психолог таким чином заперечує ідею Дж. Локка, який стверджував, що свідомість немовляти є *tabula rasa*: маленька людина вже має набір певних установок — інстинктів та архетипів. Однією з ознак архетипу К. Г. Юнг називає апіорність: «архетип, звичайно ж, існує апіорно. Можливо, цим пояснюється часто зовсім ірраціональне, але безсумнівне існування певних настроїв та стереотипів. Імовірно, на них також важко вплинути саме через потужний сугестивний ефект, що йде від архетипу. Він зачаровує свідомість, бере її в полон, ніби гіпнолізує» [16, с. 178]. Як вважає психолог, людина, яка жила в сиву давнину, думала й діяла за такими ж принципами, що й ми. Послідовно розвиває ідеї К. Г. Юнга

Е. Нойман, визначаючи колективне несвідоме як структуру, що «є джерелом усього психічного творіння: релігії, обрядовості, організації суспільства, свідомості і, нарешті, мистецтва» [17, с. 154]. Таким чином, в аналітичній психології несвідоме постає творчою основою в людській психіці, а отже, творчість є оживленням архетипу як складника колективного несвідомого. Саме це дає підстави розвитку загальнофілологічного підходу до вивчення архетипів у художній літературі з метою виявлення тих першопочаткових мотивів, які керують фантазією письменника. До основних архетипів відносять архетипи тіні, самоті, аніма (душі) й анімуса (духа), трікстера, першоелементів буття. Архетип не можна розглядати лише як певну сталу структуру, оскільки це спричиняє стереотипізацію. Вічні образи та вічні теми, що є основними мотивами архетипу, можуть набувати в художніх творах індивідуального потрактування. Розглядаючи архетипи художнього стилю Т. Г. Шевченка, Н. В. Слухай зазначає: «оніанськими архетипами ніяк не охопити багатства міфопоетичних смислів <...> Семантика міфологем Шевченка є набагато ширшою» [11, с. 44–45]. У лінгвістичних розвідках реконструкція архетипів сприяє виясненню культурного, міфологічного складників. Щодо мовного втілення архетипів Є. А. Барляєва зазначає: «Мовною реалізацією архетипів або символів свідомості є не лише порівняння, але й метафора» [1, с. 27]. Робота Л. І. Белехової репрезентує погляди на архетипи як на когнітивні образи, що «вважаються передконцептуальною основою формування словесних поетичних образів. Вони — передзнання людства» [2, с. 225]. Оскільки архетипи є структурами психіки людини, що нерозривно пов'язані з когнітивною діяльністю індивіда, з одного боку, а також втіленням культурного досвіду, з іншого, то видається доцільним говорити про *архетипний концепт*. Спробуємо на основі проведеного аналізу наявних теорій архетипу та концепту описати особливості, структуру архетипного концепту та методику аналізу архетипних концептів у художній творчості.

Зважаючи на існуючі визначення концепту та архетипу, припускаємо, що архетипні концепти є складними семантичними, смисловими утвореннями, які постають важливими в загальнолюдській культурі, мають значну кількість мовних одиниць для репрезентації, широко представлені в міфологічній, релігійній, художній картинах світу, наявні в золотому фонді фразеології і передбачають численні асоціації та потужний образний шар. Розгляд різних поглядів на концепт та архетип дозволив виявити такі характеристики архетипного концепту. По-перше, архетипний концепт є психоментальним утворенням, яке виконує функцію зберігання, обробки та репрезентації інформації, що міститься в колективному несвідомому. На формування архетипного концепту не впливають національно-культурні та географічні чинники, кліматичні умови, флора та фауна — у своїй основі архетипний концепт має апріорне знання. Архетипними концептами не можуть вважатися національно значимі концепти, адже вони сформовані під впливом досвіду конкретної нації і в інших спільнотах можуть не містити архетипних смислів або ж бути відсутніми. Наприклад, яскраво етнокультурний складник простежується в концептах ТОПОЛЯ, КАЛИНА, СВЯТКИ, КОЗАК, якщо говорити про українську ментальність. Серед етнокультурних концептів Росії варто назвати концепти БЕРЕЗА, МАТРЬОШКА. Для Японії етнокультурний маркер міститимуть концепти САКУРА, ЧАЙНА ЦЕ-

РЕМОНІЯ, КІМОНО. Ці реалії наділені у відповідних мовах етнографічними, етно-історичними, етнокультурними, етнопедагогічними параметрами, функціонують як у народних, так і в авторських контекстах, і мають яскраво виражену етносимволіку. Тому при дослідженні таких концептів доцільніше говорити про етнокультурні, а не архетипні концепти. В. І. Карасик порівнює архетипні концепти з комп'ютерними вірусами та культурними мемами, оскільки основною властивістю і тих, й інших є здатність розповсюджуватися і практично в незмінному вигляді переходити до свідомості інших людей і бути «імунітетом культури» [5, с. 69]. По-друге, архетипний концепт тісно пов'язаний із культурою людського суспільства. Оскільки архетип є первинним стосовно символів та міфологем і становить їхню основу, це дає змогу в семантичній структурі архетипного концепту виокремити культурний складник. По-третє, архетипні концепти постійно відтворюються в мовотворчості майстрів художнього слова, адже однією з основних сфер, де найяскравіше проявляються архетипи, є, як стверджує К. Г. Юнг, художня творчість. Завдяки інтуїтивним пошукам майстрів слова відбувається вихід колективного несвідомого на поверхню. Таким чином, архетипні концепти постають обов'язковими елементами дискурсивних практик та текстотвірної діяльності. Архетипні концепти настільки універсальні, що їх не може уникнути жоден письменник. Ще однією ознакою архетипних концептів є їхня здатність до розвитку, що відбувається саме завдяки введенню в художній контекст, де концепт обростає індивідуально-авторськими смислами, тобто починає експлікувати не лише універсальні знання, а й індивідуальні міркування.

Усі архетипні концепти можуть уважатися універсальними, оскільки, як підкреслює В. Л. Івашенко, «частково або повністю засвідчені в кількох культурах як вічні цінності» [4, с. 61], тобто більшою чи меншою мірою фіксують досвід усієї людської цивілізації. Архетипні концепти є стійкими щодо змін суспільних поглядів, традицій і на семантичному рівні зберігають свої основні ознаки. Смилова структура архетипного концепту позначена амбівалентністю. У структурі архетипного концепту присутні як загальномовні, загальнопоетичні, так й індивідуально-авторські, суб'єктивні смисли. Архетипний концепт не може мати однозначний позитивний чи негативний маркер. Наприклад, в одному архетипному концепті можуть співіснувати антитетичні смисли: *життя – смерть, вогонь – вода, чоловіче – жіноче, добро – зло, божественність – демонічність, активність – пасивність*.

Оскільки архетипні концепти, з одного боку, репрезентують культурний зміст, а з іншого, — є когнітивними структурами свідомості, то при дослідженні концептів такого роду вважаємо за можливе використовувати комплексну методіку для більш повного висвітлення різних аспектів архетипного концепту в художніх творах. До основних структурних елементів архетипного концепту відносимо поняттєвий та культурний складники, як це пропонує Ю. С. Степанов [12, с. 41]. Також вважаємо за можливе поєднати польову (яка передбачає ієрархічну будову смислових елементів) та шарову будову. До ядерної зони архетипного концепту відносимо поняттєвий пар як такий, що репрезентує найбільш узагальнену інформацію про об'єкт. Пропонуємо для аналізу ядра архетипного концепту скористатися методикою, яку пропонує Й. А. Стернін, а саме: визначити слова-репрезентанти концепту (ті «основні засоби, якими найчастіше маніфестується концепт у мовленні» [13, с. 61]). На

думку вченого, ядро концепту «найкраще відображає семантика ключового слова (лексеми), що називає концепт» [13, с. 62]. Приядерну частину формує культурний складник, який містить історичний та етимологічний шар, де й виявляються приховані архетипні наповнення концепту. Дослідження цих шарів дозволить виявити ту мотивуючу ознаку, що лежить в основі смислової структури концепту, провести паралелі між сучасними даними та давніми інтерпретаціями. Периферію архетипного концепту становлять індивідуально-авторські інтерпретації, які є, за визначенням Л. А. Лисиченко, ситуативними й такими, що виникають, коли слово вживається в семантичних зв'язках, невластивих йому [7, с. 86–87]. Шари архетипного концепту складають семантичні сфери – сукупність семантичних наповнень, об'єднаних навколо концептуальної ознаки. Художньо-семантичне наповнення розуміємо вслід за К. Ю. Голобородьком як «сукупність узуальних значень і контекстуальних смислів у художньому мовомисленні творчої особистості» [3, с. 51].

Таким чином, при аналізі мовного втілення архетипних концептів у художній творчості пропонуємо використовувати такий алгоритм: по-перше, встановити можливі мовні репрезентанти концепту; по-друге, встановити ядерну частину концепту, його поняттєвий шар через опрацювання плумачних словників; по-третє, виявити культурний складник, звернувшись до етимологічних даних та опрацювавши етнографічні, міфологічні, релігійні, філософські словники, довідники та інші праці. Наступний етап передбачатиме моделювання основних семантичних сфер архетипного концепту. Надалі проводимо семантико-стилістичний, лінгвопоетичний опис репрезентантів архетипного концепту в мові художніх творів у межах виокремлених семантичних сфер, встановлюючи ядро, приядерну частину та периферію. Отже, методика аналізу архетипних концептів у художніх творах матиме радіальний характер, тобто передбачатиме рух від ядра до периферії із встановленням усіх семантичних сфер та семантичних наповнень.

Література

1. *Барляева Е. А.* Об использовании архетипов в литературе / Е. А. Барляева // Архетипы, мифологеми, символы в художественной картине мира писателя : [материалы междунар. заоч. науч. конф., 19–24 апр. 2010 г.] / под ред. Г. Г. Исаева. – Астрахань, 2010. – С. 26–29.
2. *Беллхова Л. І.* Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) : [монографія] / Л. І. Беллхова. – Херсон : Айлант, 2008. – 368 с.
3. *Голобородько К. Ю.* Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : [монографія] / К. Ю. Голобородько. – Х. : Харк. іст.-філол. т-во, 2010. – 527 с.
4. *Іващенко В. Л.* Концептуальна репрезентація / В. Л. Іващенко // Мовознавство. – К., 2004. – № 1. – С. 54–61.
5. *Иная ментальность* : [монография] / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
6. *Карасик В. И.* Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

7. Лисиченко Л. А. Лексико-семантический вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х. : Основа, 2009. – 191 с.
8. *Літературознавчий словник-довідник* / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Академія, 2006. – 752 с.
9. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология : [монография] / В.Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
10. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 191 с.
11. Слухай Н. В. Архетипи художнього стилю Шевченка / Н. В. Слухай // Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка / Н. В. Слухай, Ю. Л. Мосенкіс. – К., 2006. – С. 43–56.
12. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 824 с.
13. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 58–65.
14. *Философский энциклопедический словарь* / ред. кол. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
15. *Філософський енциклопедичний словник* / [голов. ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
16. Юнг К. Г. Избранное / К. Г. Юнг ; [пер. с нем. Е. Б. Глушак, Г. А. Бутузов, М. А. Субуцкий, О. О. Чистяков ; отв. ред. С. Л. Удовик]. – Минск : Попурри, 1998. – 448 с.
17. Юнг К. Г. Психоанализ и искусство / К. Г. Юнг; Э. Нойманн ; пер. с англ. Д. В. Полтавец. – М. : REFL-book ; К. : Ваклер, 1996. – 304 с. – (Серия «Актуальная психология»).

Sljunina O. V. Archetypical concept in lingual and poetical paradigm

The article is devoted to the problems that deal with the lingual representation of archetypical senses. In the paper the definition of archetypical concept is presented, the main features of such concepts are outlined and the methodology of lingual analysis of the archetypical concepts is proposed.

Key words: concept, archetype, archetypical concept, semantic sphere, semantic filling.

Слюнина Е. В. Понятие архетипного концепта сквозь призму лингвопоэтики

Статья посвящена проблемам, касающимся языкового выражения архетипных представлений. В работе предложено определение архетипного концепта, определены отличительные черты и представлена методика анализа такого рода концептов.

Ключевые слова: концепт, архетип, архетипный концепт, семантическая сфера, семантическое наполнение.